

KÖDÖBÖCZ GÁBOR
 „...ki csillagról csillagra száll”

Utassy József boldog-szomorú stációi

A nyolcvanas évek végétől még a másfajta poétikai felfogást vallók számára is nyilvánvaló, hogy Utassy József költészete 1945 utáni líránk egyik legeredetibb és legfigyelemreméltóbb teljesítménye. Ezt most már hivatalosan, állami részről is elismerik, hiszen tizenháromszori (!) jelölés és fölterjesztés nyomán ez év március idusán Kossuth-díjat kapott.

Az 1941-es év tavaszán Ózdon született költő esztétikai magatartását a recepció sokféleképpen jellemzi: „boldogságkereső” és „démonokkal csatázó” költő, „az elemi összefüggések” és „a verssé vált indulat” költője, „a dalba oltott irónia” és „a csillagfegyelmű ének” költője, a „gyönyörű helybenjárás” és „a küzdelem költője”, a megtorpanásaiban és újrakezdéseiben saját transzcendenciájára és növéstervére figyelő „korszerű romantikus”. És mindezek foglalataként – akárcsak az örök példa, Petőfi – a legfőbb életértéket és legnagyobb kihívást jelentő szabadságszerelem költője is ő.

A kétségkívül biztos formaérzékkel megáldott, istenadta tehetségként induló Utassy az *Elérhetetlen föld* című antológiában mutatkozott be kilencedmagával, 1969-ben. Az értő kritika már akkor is az artemiszi tisztaságú és titáni indulatú művészt köszöntötte benne. Aligha véletlen, hogy a friss és üde hangvétellel, szókimondó bátorságával unikumként ható lírikus az ifjúság körében is gyorsan ismertté és népszerűvé vált; mindenekelőtt a *Zúg Március* gyűjtő módon protestáló, illetve a *Magyarország!* sorsvállaló, nemzetföltő költőjeként. „Fiatalok, diákok másolták, kéziratban terjesztették őket. A könyvesboltokból hamar elkapkodott első kötet – ebben aztán osztozott a többi is! – a *Tüzem, lobogóm!* versei egy nemzedék zsebében rongyosodtak, mint a néhai diákokéban Petőfi kötetei, ezek a »rongyos vitézek«”. (Vasy Géza)

Utassy József verseiben a költősors, az elhívottság és elhivatottság sokszor és sokféleképpen megjelenik. A Bükkszenterzsébetől Egerig és Budapesttől Rédcisig megtett út reflexív emlékterekbe menekített versdokumentumai a költő afféle fekete dobozaként vallanak a művészi-emberi küzdelem értelméről és céljáról. Olyan hitvallásszerű művekre gondolva, mint például *Az én keresztm, Monológ a pódiumon, Akár a szarvasok, Őszvilág, Hitfogatkozás, Vallomás, Tengerlátó, Immá-*

ron ötven, Apollinaire, Szárnyas oltár, Szavam, Daltalanul, Tenger, Költőnek lenni, Világ vagánya, Hagyatok játszani, Szép napkelte holnap, Csak éltem. A magyar és világirodalmi kánonnal párbeszédet folytató ars poetikus versek néhány emblematisz szöveghelyére hívom föl a figyelmet:

„Költőnek lenni: gályarabság.
 Robot egy képzelt tengeren!
 Nem fúj a szél, a drága passzát,
 a zátony is csak sejtelem.”

(Költőnek lenni)

„Írni arról kell, AMI NINCS!
 Mert ami nincs, vallom, LEHETNE!
 Erre tanított a BILINCS:
 az AMI VAN muszáj szerelme.”

(Apollinaire)

„Szavam csillagfegyelmű ének.
 Engem a szabadság igazgat.
 Így vagyok én a legszegényebb,
 gazdagnak is így vagyok gazdag.”

(Szavam)

„Magyar vagyok.
 Európai.
 Költőnek is
 egy kis hazáé.

De ősemberi
 a mozdulat,
 minden mozdulat
 szavaimban:

Az Első Piros Tűzrakásé!”

(Vallomás)

„Ma sem csináltam semmit:
 csak éltem ezt a verset.
 Ez okozott örömet,
 gyötrelmet,
 keservet.

Mert a verset nem írják:
 a verset élve élük!
 Ezért időtlenül a szó,
 és fénylik,
 fénylik,
 fénylik.”

(Csak éltem)

„Lassacsán megérem testem elestét,
ám szellemem friss, pajkos kiskölyök.
Hagyjátok hát játszani önfeledten,
mert szent a képzelet, szent! És örök.”
(Hagyjátok játszani)

Már-már irodalomtörténeti közhely, hogy Utassy emberi hűségével és tisztességével egyedül csak művészi fegyelme és alkotói igényessége vetekedhet. Nemzedékéről adott epigrammatikus tömörségű látletele (*Kilencek*) irodalomfelfogásáról és Nagy Lászlóra valló minőségeszményéről mindent elmond:

„Különcök
a
Kilencek?
Húék,
mint a kivert eb!”

A *Székfoglaló* hangsúlyos üzenete is erre rímel: „Magyar költő vagy, életed kiáltvány!” Minthogy Utassy legsajátosabb művészi gondjairól és törekvéseiről árulkodik, összes eddig született verse föléd odaképzeltjük a Kormos Istvánnak ajánlott *Tengerlátó* hitvallásszerű, programadó sorát: „Láttam a Tengert: nem hallgathatok!” A költő legeszményibb vágy- és célképzeteit tükröző, szenvedélyesen szabadság-, magyarság- és emberérendű magatartás különösen emlékezetes, letisztultan transzparens megfogalmazása az Illyés Gyulának ajánlott *Pohárköszöntő* című versben olvasható:

„egy mondatot,
egy mondatot csak,
csak egyetlen mondatot,
egy árva mondatot ragyogj csak:
EMBERNEK MAGYART,
MAGYARNAK EMBERIT!”

Utassy korai műveiben a rügyfakasztó, szoknyalibbentő, mámoros hangulatú tavasz az uralkodó természeti motívum. Ekkor született villanásszerű, kiáltásnyi dalaiban – mintegy a felfokozott fénykiváncsolás, az olt-hatatlan szenvedély és az ifjú virtus kifejeződéséeként – a tűz, a láng, a lobogás, a fény, a csillag, a március, a kikelet metaforái és képzetkörei a legszembeütőbbek. Az idetartozó jellegadó költeményekben (*Kikeleték*, *Zöld láz*, *Viktória*, *Szerelemhajnal*, *Termékeny éj*, *Tűzem*, *lobogóm!*, stb.) egy feltűnően nagy vitalitású, halatlatlanul expresszív és sodró lendületű líravilág bontakozik ki. Helyenként a minden konvenciónak fittyet hányó, vad és túlburjánzó érzékiség ragadja magával az

olvasó képzeletét. (*A szűz*, *Cigány kikelet*, *Egészségedre: Krisztina!*, *Ezüsthíd*, *Kikiáltó*, *Kenderáztató*).

A kezdettől erős ellenszélben haladó költő a hetvenes évek derekától kénytelen számot vetni sorsbeli kihívásaival, s ennek nyomán keserű illúziótlanúsággal tudatosítja:

„Énekijesztő korban élek.
Nincs dal, az ember csak átkozódik”.

Második kötetének *Őszvilág* című ciklusában a gyöt-rő hiányérzetek, az emésztő kételyek és az elnyeléssel fenyegető pokolmélységek jelzik, hogy az egykori „tűzmárcius” életérzése fokozatosan komorabbá válik, s a nyugtalanító versvilág egyre inkább bartóki jegyeket mutat. A „csillagok árvája” metaforába sűrűsödő fenyegetettség, magány és otthontalanság drámája különösen emlékezetes képekben és atmoszférikus frazeológiai egységekben nyilvánul meg a *Hanyatlásvégi nyár*, az *Őszelő*, az *Ember az őszben*, az *Akár a szarvasok*, a *Naplemente* és az *Őszvilág* című költeményekben.

Utassy József egészen eredeti nyelvteremtő fantáziájára, csillámló játékosságára a szóelemények, a nyelvi és képi telitalálatok, a sosem volt szó szerkezetek sokaságát hozhatjuk fel példaként: „lombvisszavonulás”, „virágletétel”, „gyümölcscelesté”, „fölnégyelendő krumpli”, „detronizált mák”, „járőr felhők”, „petúnia-tárogatók”, „dér-zápolyák”, „zúzmará horthyk”, stb. Ez a felsorolás részben a költő játékosságát is igazolja, hiszen Utassy, hacsak teheti, önfeledten játszik. A homo ludens állandó jelenlétét olyan nyelvi tűzijátékok bizonyítják, amilyenek például a *Meleg zsák*, a *Vers és próza*, az *Ellenpont*, a *Korkép*, a *Kétsoros* vagy a *Weöres mester* című verseiben található. Ez a fajta játékosság azonban – akárcsak Szilágyi Domokosnál – nemegyszer a szomorúság játékosságaként jelentkezik, minthogy a „nincs határ, ami engem határol” életérzése szüntelenül a valóság korlátaiba ütközik. Ahogyan az Illyéshez szóló születésnapj versben (*Csendélet*) írja:

„Ez a szívnagyobbodásos ország
félutak lihegője. Keselyűk
koszorúzzák a horizontját.”

Utassy pályáján végigtekintve a döbbenet és megrendültség érzése az őszinte csodálattal társul, hiszen az apátlan árvaként fölcseperedő, majd az egyszem fiát idejekorán elvesztő, s mindeközben szörnyű idegbetegségével a poklok poklát megszenvedő ember helytállása olyannyira példászerű, hogy mögötte „minden dicséret csak bicegve járhat”. Irdatlanul nagy, súlyos és szállás kereszt az övé, hiszen a veszteségek és sorscsapások már-már a *Jób könyvét* idéző passiójárásá állnak

össze. Életének viszontagságait, művészi-emberi útjának stációit a kötetcímek is pontosan jelzik: *Csillagok árvája, Pokolból jövet, Júdás idő, Ragadozó Föld, Irdatlan ég alatt, Keserves, Hol ifjúságom tűnt el, Fény a bilincsen, Kálváriaének, Isten faggatása, Tüzek tüze, Farkasordító*. A gyakran hivatkozott, emblematis vers (*Motívum*) hangtompító fájdalommal stilizált sorait – mintegy az életmű egészére kiterjedő érvénnyel – akár öndefinícióra törekvő vallomásként is olvashatjuk:

„Küszöbén az estnek

*csillagfakadáskor
dalba fog az ember*

*ha már fáj a sorsa
nagyon szépen fájjon*

*küszöbén az estnek
csillagfakadáskor”*

A kikelet fiaként induló, a szerelem és természet szépségeit ifjonti lobogással, egészséges érzékiséggel és pogány életörömmel magasztaló költő alig túl a negyvenen bartóki disszonanciáktól szabdalt, drámaian nyugtalanító versekben ad számot elmúlással viaskodó, komor közérzetétől:

„Negyven évgyűrű
fénybilincsében:
dideregsz álmodban,
vacogsz ébren”

(Ragadozó föld)

„Rombol már az idő, rohamozzák arcom a ráncok

(...)

fújnak az őszi szelek, fájnak a gyöngy idegek”

(Szép lassan)

„Negyvenhárom évem
tűzénél melegszem:
remeg hangom, térdem,
lassan megöregszem,

*s ásít a föld értem,
ásít a Föld értem”*

(Öregedőben)

Ugyanakkor a késő romantikus magatartás Adyra valló lebírhatalatlan hitével és elnyűhetetlen vitalitásával őrzí és erősíti magában a példaadó ösök értékudatos cselekvésre ösztönző, konok helytállásra képesítő testamentumát:

„Csillagok, virágok, kikeleti lángok,
áprilisi fényes szél,
hogy tündököl minden, suhog, csattog ingem,
Isten, engem éltessél,
éltess nyolcvan évig, hadd legyek vitéz itt:
a szellemi végeknél!”

(Ad notam: Balassi Bálint)

„Lobogót, szentségtartót vinni:
de jó is volna hinni, hinni!

*Fölesküdni istenre, pártra:
hátha megváltanának, hátha!”*

(Ady Endre!)

„Csak most meg nem halni,
fiúk!

*nyögetnek majd
a nyolcvanas évek,
sugalmazzák,
hogy nincs kiút:*

*csak most meg nem halni,
fiúk.*

(...)

*Csak most meg nem halni,
fiúk!*

*Jöjjenek ama nyolcvanas évek,
sugalmazzák,
hogy nincs kiút:
túlélni,
túl mindent,
fiúk!”*

(Túlélni)

„Dúdolom halhatatlanul,
hogy utál engemet az úr,
szárnyas dalaim üldözi,
mert gyűlöli,
mert gyűlöli.

*Dalolok mégis,
mondom én,
ahogy a torkomon
kifér:*

*hogy van remény,
hogy lesz remény,
énekelem én,
zengem én”*

(Ahogy a torkomon kifér)

Utassy József költészetének pragmatikai kontextusát, tartalmi-tematikai irányultságát alapvetően két tragikus élettény határozza meg: alig kétéves, amikor édesapja elesik a Don-kanyarnál, negyvennyolc évesen pedig József fiát ragadja el a gyilkos kór. Két örökké sajnó hiány, két soha be nem gyógyuló seb, amibe közönséges körülmények között csak belerokkanni lehet. Ha igaz a mondás, hogy Isten azt bünteti, akit szeret, akkor költőnk a maga keresztjével és kegyelemmel teljes életében sokszorosan megtapasztalhatta a Fennvaló harangkondító és vigaszt hozó jelenlétét.

Utassy József az életét és költészetét döntően befolyásoló sorscsapásokról a harminc kortárs magyar író ön-életrajzát tartalmazó, Tárnok Zoltán által szerkesztett *Curriculum vitae* című kötetben (Kortárs Kiadó, 1995) beszél. Idegen földön mártíromságot szenvedett édesapjáról ekként vall: „Az urivi áttöréskor érkezett vissza a Donhoz. Az aknavetőknél szolgált. Túlélte a voronyezsi ütközetet. Vonultak vissza Belorusszia felé, amikor egy német tiszt el akarta venni az egyik magyar katonától a zabot. A zabot, ami akkor aranyat ért. Szóváltás kerekedett. A német tiszt agyonlőtte a magyar katonát. A fáradt golyó, ami átment rajta, eltörte apám felső combcsontját. Szánon vitték tovább. Egy hónapig didergett a csillagok alatt. Amikor Minszkbe értek, már csak napjai voltak hátra. Egy német katonaorvos írta anyámnak: »Combsontörés, nagyfokú vérvesztés és harmadfokú fagyás volt a halálának oka«. (1943. február 19.) Valahol Minszkben temették el, valahol Minszk mellett talán.

Amikor apám elesett, én akkor tanultam jární. Anyámnak a gyászkendőn is átjedit az arca: mi lesz most velünk. Szerencsénkre nagyon szép asszony volt, mondhatni azt is, hogy faluszépe. Aki csak tudott, segített rajtunk. Arra már én is emlékszem, ahogyan a leventék szivattyúzták a vizet a kútból. Még le sem járt a gyászév teljesen, amikor anyám összeállt a szomszéd falu suszterével, Kovách Ferenc mester úrral. Persze a falu fölzúdult. Ki hallott még ilyet?! Egy gyönyörű asszony és egy sánta suszter! Anyám viszont azt mondta: a férjem is hazajöhetett volna sántán, bénán, kar nélkül. És neki volt igaza, mert az élet mindig bólint az értelmes cselekedetekre. Én meg már apukát akartam, aki szeret engem, és vesz nekem néha cukrot is, ha jó kisfiú leszek. És én máig jó kisfiú maradtam. Most is csak szeretettel tudok visszagondolni rá”.

A szemefényeként szeretett fia emberi ésszel fölfoghatatlan és értelmetlennek látszó haláláról pedig a következőket mondja: „És évek jöttek, és évek mentek, már azt hittem a boldogág révébe értünk, amikor fiunk hirtelen megbetegedett. Amputálni kellett a jobb lábát. Azt hittük, így legalább megmenthetjük az életét. Szegénykém, ő is ebben bízott. De 1989. január 22-én,

húszévesen, elrabolta tőlünk a szarkóma. Halála óta csak a munkába menekülök, ez ad még, úgy-ahogy, szerény vigasztalást. Otthoni magányomban beszélgetek vele. És ez jó. Neki már nem, de nekem annál inkább!” (Lásd: *Aki temeti fiát, A magány markában, Mi történt?, Utad végén*).

Az egyformán József névre keresztelt drága halottak, az apa és a fiú emocionális-egzisztenciális kisémmizettségként megélt és idővel kozmikussá növekvő hiánya eltérő intenzitással és különböző hangsúlyokkal a költő istenképét és Gondviseléshez fűződő viszonyát is meghatározza. Az érzelmileg, indulatilag magas hőfokú, jeremiászerűen vádló, panaszló és pejoratív kitételekkel számonkérő versbeszéd a lírai alany ország- és nemzetszemléletét is nemegyszer a negativitás fénykörébe vonja.

*„Anyámnak hősi halott a párja,
méhe a szerelem hullaháza.*

*S hogy belefojtsák a szót a gyávák,
ajkát iszonyú csókra zárták.*

*Megszült hát engem: forradalmat.
De nekem minden bordám kardlap!*

*S anyám – kit koldus hazámnak hívok
mert a megváltó krajcár hiányzik:*

*kiül a gazdag világ sarkára,
s homlokán sorsom harmonikázik”
(Kit koldus hazámnak hívok)*

„Országok Sisakja!

*Sisakok Izsákja,
regiment regrutám!*

*Sortüzekkel terelt,
hadak útjára vert,
csillagközi bakám!
(...)*

*Kiért sírhatok én, kiálthatok, miként
báránnyvér fű után!
(...) Sisakország fia:
patron pro patria,
csurompiros csatám!*

*Istenre esküszik,
s Pilátus piacán
harmincezüstködik
rongy bajtársad: Hazám!*

Légy pogány, keresztény:
ott függsz a távcsöves
puskák célkeresztjén,
hajnalok hajnalán!

Bükkszenterzsébeti senkim, jézus krisztus:

Apám, Édesapám!”
(Ismeretlen katona)

„Egyszer elvittél magaddal Ózdra,
hogy lássak világot:
világot, ami a nyomoré.
(...)
Aztán nagyon egyedül maradtam.
Halott apám felől
faggattam ott füvet, poros fát.

És rugdaltam a töltést, a bodzát.
Téged rugdostalak
dühömben, Te Kurva Kis Ország!”
(Keresztapu)

„...világíts, Papa, világítsd ki Te
a temetőt, a bakatemetőt,
mert ha egy öreg muzsik gyújt fáklyát,
elfújja Isten annak a lángját,
ha ő nem, elfújná a balti szél.
Sírról csak azok tudnak, kik ássák!
Magukat gyásszal megkoronázzák,
s lesznek egy halott helytartói és
fekete trónra ültetett árvák”
(Fekete trón)

„Csillagok árvája, Ember, figyelsz?!

Óst keresel és apádra se lesz.

Szív dobog így vagy a temető döng?
Tenger nép volt az Őssejtig ősed!

Magyar vagy, mert lengyel a lengyel,
mongol a mongol és dán a dán.

Intsen partjához, s mosson a tenger
tisztító, nagy tüzek hajnalán!”
(Szemfedő föld)

„Ünnep van, szerszám-
szentséges ünnep!
Apám a kertben
diófát ültet.

Róhatja körös-
körüli a róka:

nem szédül le a
Fiastyúk róla.

De ha én törzsét,
ágait rázom,
sírás szakad rám,
meg diózapor”

(Diófa)

„Szoknyát küldtél s egy doboz kockasajtot:
fényes fájdalimat feledjem el.
Apám tagadjam meg?!? Te Rongy Akarnok!!
Ringyó Magyarország! Szégyentelen.
(...)
Hát mellemre ne tized a gyásznak érmét!
Viseld jelvényeidet magadon!
A többit elragyogja majd a térkép:
s a Don, a Don, a Don, a Don, a Don.”
(Szoknyát küldtél)

Az árvaság keresztjét keservesen megszenvedő Utassy Józsefnek megrendítő csapás volt fia elvesztése. A minden emberi mértéket meghaladó trauma nyomán az immáron szülőként is elárvult költő Istennel folytatott párbeszéde – az előzmények (*Az én kicsi fiam, Rédcisi aprószent, Fiamhoz, Derengők, Bánat, Krónikus osztály, Ezüstvilág*) ismeretében hézagtalanul motivált, lélektanilag is hiteles formában – radikálisan megváltozik, a helyenként már korábban is jellemző „eretnek hitvalló” magatartás pedig egy szenvedélyesen polemizáló, szarkasztikusan számonkérő és (kvázi) totálisan istentagadó partitúrában jut kifejezésre. A meghökkentően újszerű, profanizáló nyersségtől, istengyalázó és káromló beszédformáktól sem mentes opusokban (*Csillagközi csaló, Majd számolunk, Levél Istenhez, Mi lenne, ha?, 1989, A csillagsükethöz, Fölfelé a Koponyák Hegyére, Pogány ima, Zengi és gyalázza Istent*) egyebek mellett a „csillagközi csaló”, az „otromba, bum-burnyák”, a „kozmosz böhömnagy ökre”, a „drága Senkim”, a „vén róka”, a „genszter”, a „kurafi”, a „vigéc”, a „csillagközi csibész”, a „kegyetlen”, a „dilettáns”, a „vérengző”, a „csillagsüket”, a „ragadozó”, a „zsarnokok zsarnoka” minősítéseket, illetve válogatott szitkokat aggatja a gyűlölt és látszólag minden szakralitástól megfosztott Istenre.

A sokszor bántóan profán, az elsődleges jelentésszinten, tehát szövegszerűen istentagadó, deszakralizált versbeszéd mindazonáltal zavarbaejtő és leg-

alábbis talányos, mert a jóvátehetetlenül hiányzó édes-apa meg az idejekorán, tragikusan eltávozott fiúgyermek fájdalomességéből fakadó és a visszaperlés szándékával történő gyakori fölemlegetése a költészet liturgiájában és kontextuális összefüggésrendjében – negatív előjellel ugyan – voltaképpen mégiscsak az Istenre való ráutaltság és a szakralitás sajátosan paradox értékszerkezetbe bújtatott művészi vetülete. Az Utassy József *Válogatott verseit* szerkesztő és utószavazó Nagy Gábor (Magyar Napló Kiadó, 2006) és a költő istenes verseiről értekező Alföldy Jenő (Kortárs, 2007/5.) is azt vallja, hogy „költői értelemben nagyfokú érzelmi gazdagságra utal, ha ily sok árnyalata van annak az érzelmi színeképnek, amely a vörösön inneni hittől az ibolyántúli istentagadásig terjed”. Ráadásul a *Fény a bilincsen* című vers egyik fontos gondolatához híven („Isten: első és utolsó metaforánk!”) ebben a lírai univerzumban a párbeszéd szükségszerűségére eszmélő, sztoikusabb nyugalmú, relatíve szelídebb és megbékéltebb hangvételével a kései József Attilát idéző versekre is jócskán találni példát. Olyanokra gondolva, mint az *Istenért kiált, Vigyázd a tollamat vén vacsoracsillag, Isten faggatása, Vélem csak az időt, Levél Istenhez, Én édes derengöm*, stb.). Az utolsóként említett vers néhány sorát idézem:

„Mennyit, mennyit, mennyit,
mennyit tűnődtem én,

*amíg rádöbbsentem,
hogyan Isten költemény!*

*Ő a legelső vers,
Ő az első dallam: félelmek fókusza
a növekvő agyban.*

*Mit tehetnék érted,
mit is tehetek én?
Vacogtat a bánat,
remegtet a remény.*

*Hiányod fagyától
a bazalt reped meg!
Végzem fényes munkám:
betűkbe temetlek”*

William Blake írja egy helyütt: „Akinek a homloka nem ad fényességet, abból sohasem lesz csillag”. Mikközben a *Tüzek tüze* összegyűjtött verseket tartalmazó, 2001-ben megjelent kötet borítóján hosszasan nézem Utassy József portréját, arra gondolok, hogy a rezignált bölcsességet és illúziótlanságot kifejező mosoly azé a hihetetlenül sokat próbált emberé, aki – testben ugyan itt, lélekben tán amott – túl van már a földi hívságokon, s talán már csak a reményen túli remény szürkületbe takart esélye élteti. De fényességet adó homlokán ott a csillagtávtatú derengés.

